

MÁTHÉ ÁRON

Nevezetes összeírások – fejezetek a népszámlálások történetéből

Absztrakt

Jelen tanulmányban a népszámlálások legkorábbi formáitól a magyar statisztikai hivatal létrejöttéig tekintem át az összeírások történetét, módszereit és céljait. Georg Jellinek, az államtudomány megalapítója óta közhelyeszerű, hogy az államot az államterület, az adott terület felett gyakorolt, elismert főhatalom megléte, illetve az államalkotó népesség hármassága adja ki. Az „állam” fogalma az első szervezett társadalmak kialakulása óta összefonódott annak a kérdéssel, hogy kik tartoznak az adott államhoz, kik alkotják azt a populációt, amelynek tagjai az állam joghatósága alá tartoznak. Másként közelítve a dolgot: hányan vannak azok a jogalanyok (állampolgárok), akiknek államuk van. A szervezett állam egyik alapvető jellemzője a „szervezeti tudatosság”, az önreflexió, a képességek és lehetőségek felmérése. Idetartozik az államot alkotó népesség áttekintésének igénye és képessége. A népességre és tulajdonra vonatkozó adatgyűjtések már az ókortól kezdve tájékoztatásként szolgálhattak az államok vezetői részére, hogy hány katonára számíthatnak egy esetleges háborúban, illetve mekkora adókat vehetnek ki alattvalóikra. Azt mondhatjuk tehát, hogy a népességszám felmérésének igénye majdhogynem egyidős magával az állammal. Az összeírások, a népszámlálások és a statisztikai adatsorok forrásbázisa alapvető fontosságú a történelem rekonstrukciójához.

Kulcsszavak: történelem, politika, társadalom, állam, népszámlálás, sorozás, adózás, statisztika, antikvitás, Róma, Domesday Book, Dzsingisz, decimális, defter, dicalis jegyzék, II. József

Abstract

In this paper, I will review the history, methods and aims of censuses from the earliest forms of censuses to the establishment of the Hungarian Statistical Office. Since the work of Georg Jellinek, founder of state sciences it is an academic truism, that a state is made of a “trinity”: the territory of the state; the state’s supreme and acknowledged rule over this territory; and, moreover, the state-forming population. Since the emergence of the first organized societies, the concept of ‘state’ has been intertwined with the question of who belongs to the state, who constitutes the population whose members are subject to its jurisdiction. To put it in another way: the question was: how many entities (citizens) does the state have? One of the basic characteristics of an organized state is ‘organisational awareness’, self-reflection, assessment of capabilities and potential. This includes the need and ability to review the population that makes up the state. From ancient times, data on population and property could be used to inform the leaders of states about how many soldiers they could expect in a war or how much they could tax their subjects. The need for population censuses is therefore almost as old as the state itself. Censuses, conscriptions and statistical data are essential sources for reconstructing history.

Keywords: history, politics, society, state, census, conscription, taxation, statistics, antiquity, Rome, Domesday Book, Genghis, decimal, defter, tax register, Joseph II

Ókori censzusok

Az első népszámlálás jellegű felmérést Krisztus előtt 2238-ban Kínában tartották. A kínaiak megpróbálták feltérképezni a művelt föld nagyságát és minőségét, a termékek mennyiségét és a mezőgazdasági művelés fokát is. Az első népszámlálás összesített adatait nem ismerjük ugyan pontosan,¹ de annyi bizonyos, hogy az adatgyűjtést a házak ajtajára függesztett táblák segítségével végezték, melyeken a háznépnek fel kellett tüntetnie a lakók számát, sőt még az állataikat is. Külön jegyzéket vezettek a családokról, és a számbavételt hatévenként ismételték meg.² Mivel ezek az összeírások a pillanatnyi gazdasági erő és a katonai potenciál felmérésére irányultak, csupán a felnőtt férfiak számát határozták meg, és nem vették számba sem a nőket, sem a gyermekeket, utóbbiak létszámára így csak következtetni lehet. Érdekesség, hogy a korai kínai népszámlálások hirtelen, vad ingadozásaikkal azt mutatják, hogy az ilyen adatfelvételek eredményeit időnként drámaian befolyásolhatták a rögzítési folyamat körülményei.³ Jóllehet, a demográfia tudománya csak sokkal később alakult ki, a népesség ideális számának megbecsülése már számos ókori gondolkodót is foglalkoztatott, így többek között a nagy kínai filozófus, Konfuciusz is elmélkedett róla.⁴

A Mari városából származó cserépedények alapján a Kr. e. 1700 körüli időszakra vonatkozóan igazolható egy katonai célú helyi népszámlálás Mezopotámiában is. A kínaihoz hasonló összeírásokat végeztek az ókori Egyiptomban. Az egyiptomiak sokáig az emlékezetes események alapján jelölték az éveket. Később azonban gyökeret vert társadalmukban a vagyonszámbavétellel történő megkülönböztetés gyakorlata, amelynek összeírása kétévenként történt, végül az Óbirodalom korában az évjelölés uralkodó formájává vált. Az írnokok keltezéseikben feltüntették, hogy

1 Vélhetően 55 és 60 millió közötti népességet mutathatott ki. Salamon 2006, 366.

2 Hajnal–R. Fedor 2015.

3 Scheidel 2007.

4 Gyémánt–Katona 2014, 13.

hányadik számbavételi évről beszélnek, illetve ha az adott évben az összeírás nem volt időszerű, akkor azt, hogy melyik vagyonszámbavétel utáni évről van szó.⁵

Az ókori Hellaszban is gyakran voltak adatgyűjtések népességre, területre, vagy akár a földbirtok megoszlására vonatkozóan, Athénban pedig még születési jegyzékeket is vezettek. Ezek alapján megállapítható, hogy Kr. e. 550-re az athéni polgárok számát 140 000 főre tehetjük, s élt a poliszban nagyjából 100 000 rabszolga is.⁶ Drakón, majd különösen Szolón reformjai a timokratikus, vagyoni alapú jogképességet tették meg a politikai élet alapvető szabályává, vagyis a leggazdagabbak vállalhattak politikai és katonai vezető szerepet, a második helyre soroltak szolgáltak lovas katonaként, a harmadik helyen állók rendszeren felszerelt gyalogosként (*hoplites*), míg a negyedik helyre soroltak könnyűgyalogosként. Ehhez természetesen vagyoni alapú összeírásokat kellett eszközölni. A görög városállamok vezetői gyakran összefüggést próbáltak találni a megfelelő lélekszám és városállamuk tehetősége között, azaz hogy pontosan mekkora lélekszámú közösséget képes egy polisz eltartani úgy, hogy emellett még fejlődni, gazdagodni is tudjon.⁷

A zsidóság népszámlálásairól számos adat áll rendelkezésünkre a Biblia ószövetségi könyveiben. Mózes negyedik könyve (1,1–4,49.) két, Jáhve utasítására végrehajtott népszámlálást ír le részletesen. Ez alapján a megszámláltatás a Sínai-pusztán történt, amikor számba vették a húszévesnél idősebb, hadra fogható férfiakat.⁸ A *Számok könyve* hatszázezer „fegyverforgatóról” ír, tehát összesen többmillió ember tömegéről, ám tekintettel a régészeti bizonyítékok hiányára, nehéz megbecsülni az adatok hitelességét. Egy másik népszámlálásra viszont nem Isten akaratával megegyező módon került sor – még az ellentmondásos szövegrész ellenére sem! –, hanem voluntarista módon. Sámuel II. könyvének 24. fejezetében ezt olvashatjuk: „Újból haragra gerjedt az ÚR Izráel ellen. Felingerelte ellenük Dávidot, és ezt mondta: Menj, vedd számba Izráelt és Júdát! 2A király pedig ezt mondta Jóábnak, hadserege parancsnokának: Járd be Izráel min-

5 Kákosy 1998, 32–33.

6 Morris 2005, 12.

7 Gyémánt–Katona 2014, 13.

8 Kivéve a levitákat, akik papi szolgálatra voltak elkötelezve, náluk a fiúgyermeket és az öregeket is számba vették.

den törzsét Dántól Beérsebáig, és számláld meg a népet, hadd tudjam meg a népnek a számát. [...] 9Jóáb jelentette a királynak a számba vett népnek a számát: Izráelben nyolcszázezer kardforgató ember volt, Júdában pedig ötszázezer. 10Dávidot azonban bántotta a lelkiismerete azután, hogy megszámláltatta a népet, és ezt mondta Dávid az ÚRnak: Nagyot vétettem azzal, hogy ezt tettem! Most azért bocsásd meg, URam, a te szolgád bűnét, mert igen esztelenül cselekedtem!” A jahvista prófétai hagyomány szerint ugyanis a király ezzel a *totális uralomra* törekedett, és az isteni előjogokat bitorolta. A zsidó-keresztény kultúrában tehát a *számbavétel*, az *összeírás* az *uralom egyik alapvető eszköze és kifejezése*.

Az Újszövetség említést tesz egy Augustus római császár által elrendelt népszámlálásról. Lukács evangéliuma szerint a császár utasítást adott ki, hogy a lakóhelyén mindenkinek be kell iratkoznia az adólistákra. Ezért utazott volna Mária és József Betlehembe, ahol Jézus Krisztus született: „Történt pedig azokban a napokban, hogy Augustus császár rendeletet adott ki: írják össze az egész földet. Ez az első összeírás akkor történt, amikor Szíriában Cirénius volt a helytartó. Elment tehát mindenki a maga városába, hogy összeírják. Felment József is a galileai Názáretből Júdeába, a Dávid városába, amelyet Betlehemnek neveznek, mert Dávid házából és nemzetségéből való volt, hogy összeírják jegyesével, Máriával együtt, aki áldott állapotban volt.” (Lk 2,1–5)⁹ Az említett összeírással kapcsolatban számos kérdés és kétely merült fel; a gondos hermeneutikai magyarázat alapján azonban úgy tűnik, hogy az evangélista közlésének őszinteségét nincs ok kétségbe vonni.¹⁰

Lényegesen több adat ismert ugyanakkor a római *censusok* ránk maradt anyagaiból. A köztársasági kori Rómában a *census* általános célja a szabad polgárok számbavétele volt, de összeírták azok ingó és ingatlan vagyonát, melybe beletartoztak rabszolgáik is. Mindez nemcsak az adózás és a katonáskodás szempontjából volt kulcsfontosságú, hanem a vagyoni alapú (timokratikus) politikai berendezkedés miatt is, mivel *comitia centuriata* nevű törvényhozó-, választó- és néha esküdtszékként is funkcionáló gyűlésen a polgárokat vagyoni helyzetük szerint sorolták szavazatokkal rendelkező *centuriákba*. Ez eleinte katonai jelentőséggel is bírt, hiszen

9 A Biblia-idézetek forrása a Magyar Bibliatársulat újfordítású Bibliája.

10 Thorley 1979, 81–84.

a lótartás („lovagi” státusz) és a fegyverzet minősége szerint lehetett besorolni a polgárokat. Később, a katonai reformok után a vagyoni besorolásnak már csak politikai jelentősége volt. A Kr. e. 6. századtól kezdve a római polgároknak minden ötödik évben meg kellett jelenniük a Campus Martiuson levő, az állami főtisztviselőknek és adminisztratív személyzetüknek hivatali épületül szolgáló Villa Publicában. Eleinte itt végezték a *censust* és a választógyűlést, valamint a katonai sorozásokat.¹¹ A polgárok kötelesek voltak a *censor* előtt számot adni nevükről, korukról, lakhelyükről és vagyonukról, illetve a család minden tagjáról ugyanígy nyilatkozni. A vagyoni alapú római politikai berendezkedésben külön kategóriát képeztek a nincstelenek, a *proletarii*, másképpen: a *capite censi*, vagyis a fej szerint összeírtak. Bevonásuk a római közéletbe Gaius Marius katonai újításával kezdődött, aki belőlük állította fel zsoldosseregeit, és kezdte meg a meghódított területeken való letelepítésüket katonai *coloniákba*.

A Római Birodalomban nem készült általános, a teljes lakosság számát megállapító népszámlálás, helytartók által elrendelt, egy-egy tartomány lélekszámát felmérő összeírásokat viszont tartottak. A provinciákban tizenegyet vagy tizenöt évenként történt összeírás, mindenkinek illetőségi helyén kellett a hatóságok előtt megjelennie.¹² Attól kezdve, hogy a Kr. e. 2. században megszűnt az itáliai római polgárok közvetlen adózása, elsősorban a hadkötelesek nyilvántartása volt fontos. Később ez is elveszítette a jelentőségét azt követően, hogy Augustus császár létrehozta a hivatásos római hadsereget. A népesség-összeírás tehát csak az adózás szempontjából maradt volna releváns, azonban főként csak a császárkor elejéről rendelkezünk népszámlálási adatokkal.¹³ A római polgárok nyilvántartási rendszerének még egy fontos célja volt: a jóléti juttatásokra (például gabonafejadag) való jogosultság ellenőrzése.

Túl azon, hogy a római összeírásoknál számba kell venni a nagyfokú korrupciót az írások esetében,¹⁴ a fennmaradt adatok értelmezése régóta képezi vita tárgyát a korszak kutatói körében. A Kr. e. 86-ban rendezett utolsó köztársaságkori népszámlálás például nagyságrendileg 450 ezer római polgárjoggal rendelkező személyről ad számot, ellenben az Au-

11 Castiglione 1974, 88.

12 Hahn 1960, 85.

13 Havas–Hegyi W.–Szabó 2007, 770.

14 Scheidel 2007.

gustus önéletrajzában említett három, Kr. e. 28 és Kr. u. 13 között végzett népszámlálás már 4 millió körüli számokat ad meg a teljes körű polgárjoggal bíró lakosságra nézve.¹⁵ A fennmaradt adatok szerint a világ első milliós nagyvárosa a császárkori Róma volt.

A Római Birodalom összeomlását követően hosszú évszázadokon keresztül nem került sor állami szintű összeírásokra, ugyanakkor léteztek a népszámláláshoz hasonló adatgyűjtések a középkorban is.

Középkori összeírások

A középkori Európában leginkább a katonai és adózási szempontok domináltak az egyes összeírások elkészítésekor. Az adózókat és az adózás tárgyát (termést, állatállományt stb.) az adózás szempontjából releváns kritériumok alapján vették számba. Egy bizonyos területnek egyszerre akár több adóztatója is lehetett (király, földesúr, egyház), akik ugyan mindannyian elvégezték időnként az összeírásokat saját igényeik szerint, ám ez sosem volt kiterjedt, szisztematikus és rendszeres. Elsősorban a tűzhelyeket regisztrálták, de az összegyűjtött adatok gyakran pontatlanok voltak, így a népességszámok általában csak becsléseken alapulnak (például egy tűzhelyre nagyjából tíz lakos jutott). Léteztek emellett birtokösszeírások, urbáriumok, tizedjegyzékek, katonakötelesekről és hadbavonultakról készült nyilvántartások is.¹⁶ A női lakosság felmérését a kor szemléletéből fakadóan nem tekintették fontosnak, erre csak a modern kori népszámlálások alkalmával került először sor.

A germán hagyományú területeken azonban a római uralom bukása – sokszor csak átalakulása – után a szabad lakosság személyre szabott katonai mustrája is hosszú ideig dívott. A frank császár, Nagy Károly (768–814) mindent megtett azért, hogy számontartsa a fegyvert fogni képes népességet, illetve többször is leltározást rendelt el a kamarai javakról. Az ilyen „leltárok” általában számba vették a lakóházakat (valamint azok

¹⁵ Grüll 2019, 172.

¹⁶ Bánszki 2020. Ebből következik, hogy a lakosság abszolút számát nem lehet pontosan megállapítani, hiszen azt kell megbecsülni, hogy a népességnek mekkora része maradt ki az említett összeírásokból, illetve hogy mekkora volt a háztartások átlagos létszáma. Az egyes becslések között rendkívül nagy különbségek alakultak ki. Bővebben lásd Katus 2000, 228–230.

szobáit), a különböző épületeket és gazdasági típusú felszereléseket, de még a fellelhető élelmiszerkészleteket is.¹⁷

Később Anglia járt élen saját népességének felmérésében, szerencsésnek mondhatjuk a brit demográfusokat, mivel kivételesen korai és precíz felmérések állnak rendelkezésükre. Az 1086-ban készült híres földjövendelmi katasztert, a *Doomsday Book*ot a győztes hastingsi csata után I. (Hódító) Vilmos (1066–1087) készítette el, aki arra volt kíváncsi, pontosan mekkora területeket foglalt el, milyen népesség él ezeken, és mekkora jövedelemmel rendelkezik. A szigetországnak ekkor körülbelül 1-1,5 millió lakosa lehetett.¹⁸ Az 1377-es *Poll Tax-jegyzékek* (angol községi adó) a lakosság akkori házas részéről szolgáltatnak lényeges információkat. A részleges, területi összeírások egy másik vonatkozása volt a csoportos biztonsági rendszer, a *teothung* vagy a *tything (thiting)*, ami „tíz ember gyülekezetét” jelentette (a *thing* a germán-nordikus kultúrában a közügyekben való gyűlést jelenti). A tíz ember egy-egy falun belül közösen volt felelős a felelősségi területén elkövetett bűncselekményekért, majd az egész falu közösen a faluban törtétekért. A közrend fenntartása így a tizedek (más esetben tucatok) feladatává is vált, amelyért az előljáró (vagy a földbirtokos) előtt kellett helyt állniuk. Az adott számadási formát *frankpledge* vagy *frankenpledge* névvel illették, és évente díjfizetéssel is járt a királyi előljáró (*sheriff*) felé, ami mai szempontból lényegében egyfajta közrendvédelmi hatósági illetéknek feleltethető meg.¹⁹

1183-ban a keresztések államában, a Jeruzsálemi Királyságban is népszámlálást tartottak, a célból, hogy megállapítsák, hány ember és mennyi pénz áll rendelkezésre Szaladin szultán inváziója ellen.²⁰ Ugyanekkorajt messze az eurázsiai sztyeppe keleti végein Temüdzsin kán egyesítette a mongol törzseket, és felvette a Dzsingisz nevet. Szigorú rendelkezéseket hozott. A legfontosabb talán az úgynevezett decimális rendszerre való áttérés volt. Ez a fegyverforgató férfilakosság teljes nyilvántartását

17 Epperlein 1982, 68, 93–94.

18 Angi János et al. 2001, 5. Meg kell jegyezni, hogy Anglia 11. századi összlakosságára csupán következtetni lehet a földbirtok-összeírás alapján: csak a háztartások vezetői vannak felsorolva; az olyan nagyvárosok, mint London és Winchester, teljesen kimaradtak; nincsenek feljegyzések apácákról, szerzetesekről, sem várakban lakókról.

19 Bailey 2002, 179–181. Hasonló közös felelősségi rendszer volt érvényben számos helyen, például Japánban, ahol öt háztartásonként szervezték meg a sógúnátus idején.

20 Kedar 1974, 340.

jelentette. Tizedekbe, századokba, ezredekbe és tízezredekbe (*tümen*, magyarul: tömény) szervezte a lakosságot, amely a népszámlálás alapjául szolgált.²¹ A decimális rendszer egyúttal a törzsi keretek felbomlasztását és a mongol klánok egységes nemzetbe való szervezését is szolgálta. Később a meghódított területeken is bevezették a decimális rendszert, ami komoly összeírásokkal járt. A decimális rendszer nem volt új: Belső-Ázsiában a hunoktól (hsziungnuk) kezdve az avarokon (zsuanzsuanok) a türkökig többen is alkalmazták, tőkélyre viszont Dzsingisz és közvetlen utódai fejlesztették. Ebben a rendszerben a nyilvántartás alapját képező tizedekbe egy-egy hadjáratra meghatározott számú tagot küldtek, például az iráni hadjárat előtt a kurultáj úgy döntött, hogy minden tizedből két fő vonuljon hadba.²² A bevonult harcosokat utána a hadművelet bázisául szolgáló területen szervezték újra immár katonai tizedekbe, századokba, ezredekbe. A tízes rendszert például 1257 és 1259 között vezethették be a Rusz hódoltatott fejedelemségeinél. Az első összeírások 1257-ben zajlottak a Zaleszje (Erdőntúl; Észak-Oroszország) területén (Szuzdal, Rjazany és Murom hercegségei). A felmérés célja a hadra fogható segédcsapatok és az adózó lakosság létszámának megállapítása volt, és ezek a tizedek is a közös felelősség elvén alapultak. Egy rekonstrukció szerint 1275-ben negyvenhárom tömény (tízezred) volt összesen a meghódított orosz fejedelemségekben.²³ A rendszer azután a Mongol Birodalom részbirodalmakra, kánságokra való szétesésével lassanként átalakult, majd megszűnt.

Az érett középkorban első ízben az itáliai városállamok rendeztek kiterjedt és alapos összeírást. Az 1509-es velencei népszámlálási típusú adatfelvétel alkalmával például elhagyták a hagyományos összeírási egységeket (tűzhely, adózási egység), és először írták össze egyénenként a népességet.²⁴ Itáliában tehát a népességre (és a gazdaságra) vonatkozóan már a reneszánsz korában szisztematikus, számszerű adatgyűjtéseket végeztek. Nem véletlen, hogy „statisztika” kifejezés is innen ered: az „állam” jelentésű olasz *stato* szóból; a *statista* elnevezés pedig azt az embert jelöl-

21 Csiky 2020, 529.

22 Csiky 2020, 530.

23 Csiky 2020, 531.

24 Velencében ugyan már a 13. században is rendeztek ehhez hasonló összeírásokat, pontos adatok azonban nem maradtak fenn. 1509 után viszont rendszeressé váltak a népszámlálások, és az ezekről készült dokumentumok már kutathatóak a levéltárakban. Firenzéből ugyancsak ismert egy 1427-es átfogó jellegű felvétel.

te, aki állami ügyekkel foglalkozott, adatokat gyűjtött, illetve összesítette azokat.²⁵ Az itáliai gyakorlatot a 16. század derekától német területek – Nürnberg városa, Hessen, Baden-Württemberg – követték. Igencsak hasonlított a modern országos népszámlálásra az 1528-ban a Litván Nagyfejedelemségben végzett felmérés, mely a paraszti háztartásokat igyekezett katonai célokból kifolyólag megszámlolni. Litvániában – a korábbi magyar telekkatonasághoz hasonló módon – a nemeseknek húsz háztartásonként egy katonát kellett biztosítaniuk. Ezért az államnak meg kellett számlolnia ezeket a háztartásokat, hogy tudja, teljesítették-e kötelességüket a nemesek.²⁶ A lengyel–litván nemesi köztársaságban, a Rzeczpospolita-ban többféle összeírás is létezett, de ezek elsősorban katonai céllal készültek. A *wojsko komputowe*, a „komput had” tulajdonképpen nem is összeírás, hanem számításon (*computatio*) alapult: az államtitokként kezelt kalkulációk alapján lehetett a toborozni kívánt csapatok költségeit kiszámolni.²⁷ Rendes összeírás volt viszont az úgynevezett „lajstromos kozákok” esetében: a hajdúszabadsághoz hasonlítható kozák jogállás vonzó alternatívát jelentett a mai Ukrajnába települő vagy éppen szökő jobbágyok, parasztek számára. A lajstromokra felkerülni élet-halál kérdéssé vált, hiszen a tekercecseken tárolt regisztereken szereplők nem tartoztak földesúri joghatóság alá. A tekercecsek persze a Rzeczpospolita sokszor zavaros viszonyai között kézen-közön eltűntek, módosultak; nem is véletlen, hogy a 17. századi nagy kozák felkelések egyik indítéka a lajstromok jelentős lerövidítése volt.²⁸

Az első mai értelemben vett népszámlálások

A 16. század végén már Franciaországban és Hollandiában is alkalmazták az itáliai felmérési módszereket, a statisztika tudományát pedig számos egyetemen oktatni kezdték.²⁹ Ugyanekkor vált a gyakorlat részévé, hogy

²⁵ Rózsa 2005, 11–12.

²⁶ Frost 2015, 300–302.

²⁷ Uo. 480.

²⁸ Lukowski–Zawadzki 2019, 121–122.

²⁹ Rózsa 2005, 12. Természetesen a korszakban még elsősorban az állam politikai felépítése

az egyházi vezetők vizitációi során az egyes egyházközségek lakójegyzékeket, lélekösszeírásokat (*status animarum, conscriptio animarum*) készítették. Igaz, ezek még különösebb rendszer nélkül, és nem meghatározott időszakonként, illetve nem is alaposan előírt formában lettek megalkotva.³⁰ Svédországban a 16. század derekától megkezdődött a szabad parasztság katonai célú összeírása, amelyet később a nemzeti egyházzá váló lutheránus vallás lelkészei végeztek el. A még késő középkori elemeket magában foglaló, a telekkatonaságra hajazó kiállítási kötelezettségre és a juttatott földbirtokra is épülő rendszernek azonban már szerves részévé vált a pontos nyilvántartás, hiszen az egészséges és elvárt testmagasságú férfiakat így lehetett „sorozni”. A katonának álló férfiak „katonanevet” és azonosító számot is kaptak szolgálatuk idejére.³¹

A mai értelemben vett modern és igazgatási célokra szolgáló népszámlálások csak állami segédkezéssel és a statisztika tudományának fejlődésével kezdtek általánossá válni a 18–19. század fordulóján.³² A korszakban az összeírások célkitűzései is megváltoztak egész Európában. Az abszolutista államok, melyek a modern államiság számos jegyét magukon viselték, korábban kevésbé ismert és fontosnak tartott területeket vontak ellenőrzésük alá és próbáltak hatékonyabban megszervezni. A közoktatás, közegészségügy, gazdaságpolitika újragondolása azonban nem mehetett végbe a lakosság teljes létszámának ismerete, a legfontosabb demográfiai mutatók (például születési, halálozási, termékenységi arányszámok) alapos ismerete nélkül. Mindamellet a katonai és adózási szempontok sem vesztek még fontosságukból.³³

Ugyanakkor a világon az első, immár statisztikai céllal szervezett népszámlálást kanadai Québecben tartották 1665-ben. Európában erre 1749-ig kellett várni, amikor a svéd fennhatóság alatt levő Finnországban végeztek hasonlóan alapos adatfelvételt. Elmondható, hogy mindkét felmérés megfelelt a modern népszámlálások alapvető feltételeinek, ugyanis egy időpontra vonatkozó és egyidejűleg végrehajtott, teljes körű

elemeinek és fontosabb jellemzőinek (népesség, gazdaság, földrajz) elemzését értették alatta. Ez az értelmezés csak a 18. század végén adta át a helyét egy, a maihoz hasonló felfogásnak.

30 Bódy–Ö. Kovács 2006, 308.

31 Lockhart 2004, 142.

32 L. Rédei 2006, 19–20.

33 Őri–Pálházy 1988, 801–802.

összeírások voltak, illetve az adott terület összes személyére kiterjedtek.³⁴ Az abszolutista kormányzatok virágkora hozta el a Habsburg Birodalomban, a Spanyol és a Nápolyi Királyságban, valamint Porosz- és Bajorországban is a nagyobb területek népességét felölelő, szakszerűen tervezett és végrehajtott népszámlálásokat. Az Egyesült Államokban csak valamivel később, 1790-ben, míg Angliában csak 1801-ben végeztek ilyen alapos felméréseket.³⁵ A Török Birodalom óriási irathagyatékában előkelő helyen szerepelnek az adójegyzékek (*defterek*), illetve a tímáros szpáhik mustrajegyzékei. Utóbbiak alapján képet alkothatunk a Magyar Királyság elleni harc kifizetődő mivoltáról: a 15–16. században egyes magyar határmenti szpáhik az elvárt 1-3 helyett akár 7-10 (!) fegyverest is felvonultattak a hadjáratokra – ezek költségét nem a hűbértartókból, hanem a rabló hadjáratokból fedezték. Az első modern jellegű népszámlálást 1831-ben tartották a Török Birodalomban, amikor a janicsárok kiirtása után új hadsereg felállításába fogtak.³⁶

Népesség-összeírások és a statisztikai hivatal felállítása Magyarországon

Hazánkban már a török kor előtt is rendeztek kiterjedt összeírásokat, az utolsót 1494–1495-ben a királyi kincstár megbízásából.³⁷ Ezek az ún. *discalis* összeírások az adófizető háztartások számának megállapítását célozták. A dézsmajegyzékek a terményekből fizetett egyházi tized és a földesurat illető járadék mennyiségét tüntették fel, míg az urbáriumok az úrbéres jobbágyok kötelezettségét foglalták össze.³⁸ Ez után sokáig nem volt lehetőség hasonló méretű adatfelvételre, s a török korból helyi (megyei), magánföldesúri vagy éppen török adójegyzékek állnak töredékesen rendelkezésre. A következő országos összeírásra csak a törökellenes fel-

34 Népességcsoportosítások, népességkategóriák (a népszámlálási típusú adatfelvételek alapján) 2006, 8–9.

35 Bódy-Ö. Kovács 2006, 308.

36 Shaw 1978, 325.

37 Bánszki 2020.

38 Óri-Pálházy 1989, 801.

szabadító háborúk, illetve a Rákóczi-szabadságharc után, 1715-ben került sor. Az összeírás nehézkesen ment, és hibáit és megbízhatatlanságát a kortársak is felismerték, így 1720-ban meg kellett ismételni. Mivel a pozsareváci béke az utolsó magyarországi török vilajetet (a temesvárit) is felszámolta, ez lett a török uralom alól immár teljesen felszabadult ország első, minden vármegyére kiterjedő felmérése.³⁹ A „pártatlanság” érdekében a legtöbb helyen idegen megyéből származó összeírókat bízta meg, de mindent összevetve ez sem bizonyult elégségesnek az országos összeírások adatainak hitelessége tekintetében.⁴⁰

Megkezdődött az összeírások számszerű feldolgozása is, Bél Mátyás a 18. század első felében állította össze grandiózus művét, a *Notitia Hungariae Novaet*. A polihisztor Bél elsősorban a vármegyék földrajzi, társadalmi és gazdasági viszonyait akarta feltérképezni, s ugyan III. Károly anyagi támogatást nyújtott, és valamennyi megyét felszólította az adatszolgáltatásra, végül csak a felvidéki vármegyék helyzetének leírására került sor, a mű kétharmada a szerző halála miatt kéziratban maradt, később pedig megsemmisült.⁴¹

Mária Terézia rendelte el az első teljes körű, statisztikai célú népszámlálást 1777-ben, de már az úrbérrendezést követően készült urbáriumok is rengeteg hasznos adatot tartalmaznak a korábbiakhoz képest, és az összeírások sorában egyértelműen új fejezetet nyitottak az abszolutista hatáskör-kiterjesztést segítő lélekszám-összeírások (*Conscriptiones animarum*) is.⁴² A népesedéstörténetre vonatkozóan a fentebb már említett egyházlátogatási jegyzőkönyvek és a parókiákon vezetett, ún. *Historia domusok*⁴³ is rendkívül értékesek, továbbá az sem elhanyagolható, hogy a közigazgatás a „különleges státusban levő” népcsoportokat (zsidókat, örményeket, cigányokat stb.) is nagy rendszerességgel számontartotta.⁴⁴

39 Az Erdélyi Fejedelemségre ugyanakkor nem terjedt ki, és annak sincs nyoma, hogy Horvátország lakosságát összeírták volna, s a határőrvidék községeinek is csak kisebb hányadot kitevő polgári lakosságát írták össze. Az 1720. évi országos összeírás (N79), levéltári segédlet.

40 A vármegyei összeírások – már csak a helyismeretből adódóan is – sokkal pontosabbak és megbízhatóbbak voltak. Magyar 1998.

41 Bánszki 2020; Wellmann 1979, 387–391.

42 Őri–Pálházy 1989, 802.

43 Az egyházi intézmények fontosabb eseményeit tartalmazó, általában a plébános által vezetett naplószerű könyv. (Magyar Katolikus Lexikon).

44 Bánszki 2020.

A királynő halála miatt a népszámlálás megszervezése és lebonyolítása végül ambiciózus fia, II. József feladatává vált, aki a néhány éve működő osztrák népszámlálási rendszer magyarországi bevezetéséről döntött.⁴⁵ A magyar elittel rengeteg konfliktust generáló uralkodónak a teljes lakosság összeírására vonatkozó tervei természetesen újabb ellentéteket szültek, hiszen a nemesi közösségek számára abban az időben sérelmesnek számított, hogy mindenfajta különbségtétel nélkül az ő adataikat is felveszik, akárcsak a polgárokét vagy jobbágyaikét.⁴⁶ A sérelmek mögött természetesen a totális ellenőrzéstől való félelem állt, mai kifejezéssel mondhatnánk: az *információs önrendelkezés* igénye. Az aufklérista, jozefinista érvelés szerint a legfőbb cél a közjó, mely a népesség növekedésétől (is) függ, amit pedig csak akkor lehet élénkíteni, ha a vezetés tisztában van a népességszám változásaival, és annak okaival.⁴⁷ Valójában a császár nagy horderejű politikai, gazdasági, kulturális reformokra készült, és ismernie kellett elsősorban a nemesség, a katonaköteles korú népesség, az iparosok, valamint a földművesek számát. A tartományok felmérése után bosszúsán jegyezte meg: „Magyarország és Erdély még abban a szerencsétlen helyzetben vannak, hogy népességük nincs összeírva, s nem is ismeretes pontos lélekszámuk, mert a papok és megyék mostani összeírása teljesen hamisak, mégis ezeken alapszik az egész adózás, s a fogyasztási vámmal kapcsolatban e lényeges ismeret hiányában hoznak törvényeket és rendeleteket.”⁴⁸ A népszámlálást tehát meg kellett tartani, két fordulóban, 1784 és 1787 között végezték el. A felvett adatokat tekintve megállapítható, hogy 1787-ben az ország teljes területén, Horvátországgal együtt, de a határőrvidék nélkül nagyjából 9,4 millió fő élt. A népszámlálással birtokösszeírás is járt, ami azonban „bemondásra” ment, s nyilván mindenki igyekezett kevesebbet bediktálni. Az ugyanekkor lefolytatott katonai térképészeti felméréssel párosulva ez néhol abszurd eredményeket hozott, s számos község, mezőváros határában megszületett a „remanencia”, vagyis a „maradványföld”, a bemondás és a valódi térképfelvétel közti különbségből. Egyes településeken a remanencia mint földdarab egészen

45 Faragó 2008, 2.

46 Hajdu 1982, 101–102, 190.

47 Miskolczi 2012, 1421.

48 Idézi Dányi–Dávid 1960, 37.

az 1948 és 1961 között, több hullámban lezajlott erőszakos kommunista téveszesítésekkel összefüggő tagosításokig megőrizte nevét.⁴⁹

Ahogy a fentiekből már kiderült, az összeírásoknak, népszámlálásoknak régi időktől fogva gyakorlatilag hármasszerepe volt: a népességszám meghatározása, a népesség különböző szempontok alapján történő leírása (és az állandó lakóhely meghatározása), valamint a hadköteles felnőtt férfilakosság összeírása. Az összeírásokhoz sok esetben kapcsolódott a háború esetén a hadsereg céljaira felhasználható vonó- és teherszállító haszonállatok számbavétele, továbbá a házszámozás ellenőrzése és a helységnévfeliratok gondozása is.⁵⁰ Hazánkban mindezt egy bizottság végezte, az összeírást irányító katonatiszt, az „összeíró könyvet” vezető állami hivatalnok, a helyi polgármester, valamint egy városi tanácsnok (falvakban a bíró és egy esküdt, általában a lelkész vagy tanító) közreműködésével. Az összeíró bizottság előtt minden esetben a családfőeknek kellett személyesen megjelenniük, az ő nyilatkozatuk alapján végezték a háztartásukban élő nők, kiskorúak és cselédek számbavételét.⁵¹

A tudományos munkában Bél Mátyást Schwartner Márton követte, aki az 1798-ban megjelent *Statistik des Königreichs Ungern* című művében a józsefi népszámlálás adatai alapján elemezte kora Magyarországnak népességét. Az életszínvonal, a népsűrűség, a városi és falusi lakosság megoszlása, a vallás, a foglalkozás, az életkor és egyéb szempontok alapján értékes következtetéseket vont le a társadalom állapotát illetően.⁵²

Nem sokkal II. József halála után utódja, II. Lipót az 1790. évi országgyűlésen újabb népszámlálás megtartására vonatkozó rendeletet bocsátott ki. Végül csak 1805-ben és tizenöt évvel később, 1820-ban tartottak népesség-összeírásokat hazánkban, ám ezek a rendi előjogok miatt a nemességre és a papságra nem terjedtek ki, vagyis részösszeírások maradtak.⁵³ Az 1848-ra kitűzött népszámlálásra a szabadságharc miatt nem került sor, viszont ugyanekkor készültek először választói névjegyzékek az első népképviselői országgyűlésre. Az elnyomatás korában, az abszo-

49 Varga 1967, 11–17.

50 Deák 2000, 60.

51 Uo.

52 Bánszki 2020.

53 Az országgyűlés 1802-ben fogadta el azt a törvényt, mely a nemességet és az egyházi személyeket az összeírás alól mentesítette, továbbá a végrehajtást egyedül a civil hatóságokra bízta. Deák 2000, 60.

lutizmus ideje alatt, 1850-ben és 1857-ben pedig már az osztrák hatóságok számlálták a magyar népet is. Az örökös tartományokban már 1846-ban elvégezték a népesség-összeírást, ami viszont Magyarországot nem érintette, és 1850 előtt nem létezett egységes birodalmi szabályozás sem; szinte mindenhol különböző rendelkezések voltak életben. A magyarországi császári biztos viszont erőteljesen szorgalmazta a népszámlálást, és meghatározta annak célját is: „biztos alapot szolgáltatson a hadsereg időszerinti kiegészítésére, a község céljaira, az állami beligazgatásra, és közönséges országismére [ismeretre]”.⁵⁴ A magyar lakosság passzív ellenállása, valamint számos szervezési és végrehajtási nehézség miatt ezen népszámlálások felvett adatait nem tekinthetjük megbízhatónak.⁵⁵ Hiába használtak az osztrákok modern, 19. századi népszámlálási koncepciót, a kortársak a korabeli közállapotokat egyértelműen törvénytelennek tartották, a népszámlálások végrehajtását pedig kényszerintézkedésnek tekintették.⁵⁶

Egy központi statisztikai hivatal létrehozásának ötlete már 1848-ban felvetődött, és a Szemere Bertalan vezette belügyminisztériumban meg is szerveződött a „statisztikai osztály”. A kiváló statisztikus, Fényes Elek ennél többet szeretett volna elérni, és minden erejével az Ausztriától független Országos Statisztikai Hivatal kiépítésén fáradozott. A hivatal épphogy megkezdte működését, amikor az országgyűlés és a honvédelmi bizottság Debrecenbe való költözése miatt rögtön fel is kellett függesztenie azt.⁵⁷ A szabadságharc leverése után a bécsi statisztikai hivatal újra kiterjesztette működését Magyarországra is.

Az 1860-as évek elején újra előtérbe került az önálló központi statisztikai hivatal felállításának terve. A kiegyezés meg is adta erre a lehetőséget. 1867-ben felállt a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium statisztikai osztálya, ami túlnyomórészt mezőgazdasági-statisztikai kérdéseket helyezett előtérbe, statisztikai tanfolyamokat szervezett, melyeken több száz egyetemi hallgató vett részt. Mindez nagyban elősegítette a széles körű statisztikai adatgyűjtést az ország egész területén.⁵⁸ Az

54 Idézi Deák, 2000, 60.

55 Rózsa 2005, 18.

56 Őri-Pálházy 1989, 802–803.

57 Paládi-Kovács 2016, 179–181.

58 Gazda 2008, 27.

osztály 1871-ben alakult át különálló hivatallá Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal néven.⁵⁹ A statisztikai hivatal függetlenséget élvezett osztrák társától, amit megalapozott az, hogy már a minisztériumon belül működő statisztikai osztály főhatósága sem tartozott a dualista rendszer közös ügyei közé.⁶⁰ Az intézmény első igazgatója Keleti Károly lett, a nagy feladat pedig az 1880-as népszámlálás megszervezése és végrehajtása volt.

Irodalom

- Angi, János et al. 2001: *Európa az érett és a kései középkorban (11–15. század)*. Debrecen, Multiplex Média.
- Az 1720. évi országos összeírás (N79), levéltári segédlet. *MNL OL*, https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1720_evi-orszagosszeiras/informacio (Letöltve: 2021. április 21.)
- Bailey, Mark 2002: *The English Manor c. 1200 To c. 1500*. Manchester – New York, Manchester University Press.
- Bánszki, Hajnalka 2020: Néposszeírások, népszámlálások és statisztikák. *MNL Online*, https://mnl.gov.hu/mnl/szszbml/neposszeirasok_nepszamlalások_es_statistikák (Letöltve: 2021. április 11.)
- Bódy, Zsombor – Ö. Kovács, József (szerk.) 2006: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris.
- Castiglione, László 1974: *A római művészet világa. Az ősidőktől Augustusig*. Budapest, Gondolat.
- Csiky Gergely 2020: A Nagy Mongol Birodalom hadserege. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3.
- Dányi, Dezső – Dávid, Zoltán 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest, KSH Könyvtára – MŰM Levéltári Osztálya.
- Deák, Ágnes 2000: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon, 1849–1860*. Budapest, Osiris.
- Epperlein, Siegfried 1982: *Nagy Károly*. Budapest, Gondolat.
- Faragó, Tamás 2008: Az első magyarországi népszámlálásról fennmaradt forrásanyag. In Óri Péter – Faragó Tamás (összeáll.): *Az 1784–1787. évi népszámlálás II. Az Alföld, a Délvidék és a Dunántúl népességi adatai*. Budapest, [k. n.]
- Frost, Robert 2015: *The Oxford History of Poland-Lithuania Volume I: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385-1569*. Oxford University Press.
- Gazda, István 2008: Keleti Károly. In Estók János (főszerk.): *Nemzeti évfordulóink 2008*. Budapest, Balassi Intézet – Nemzeti Évfordulók Titkársága, 27.
- Grüll, Tibor 2019: *Újabb 50 dolog, amit nem képzeltél volna a rómaiakról*. Pozsony, Kalligram.
- Gyémánt, Richárd – Katona, Tamás 2014: *Demográfia*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.
- Hahn, István 1960: *Az időszámítás története*. Budapest, Gondolat.
- Hajdu, Lajos 1982: *II József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest, Akadémiai.

⁵⁹ Rózsa 2005, 20.

⁶⁰ Kozári 2005, 27.

- Hajnal, Béla – R. Fedor, Anita: A kínai demográfiai folyamatok néhány sajátossága. *Magyar Tudomány Online*, <http://www.matud.uif.hu/2015/09/13.htm> (Letöltve: 2021. április 9.)
- Havas, László – Hegyi W., György – Szabó, Edit 2007: *Római történelem*. Budapest, Osiris.
- Kákosy, László 1998: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest, Osiris.
- Katus, László 2000: *A középkor története*. Budapest, Pannonica–Rubicon.
- Kedar, Benjamin Z. 1974: The General Tax of 1183 in the Crusading Kingdom of Jerusalem: Innovation or Adaptation? *The English Historical Review*, 89, 351, 339–345.
- Kozári, Mónika 2005: *A dualista rendszer*. Budapest, Pannonica.
- L. Rédei, Mária 2006: *Demográfiai ismeretek*. Budapest, [k. n.]
- Lockhart, Paul Douglas 2004: *Sweden in the Seventeenth Century (European History in Perspective)*. New York, Palgrave Macmillan.
- Lukowski, Jerzy – Zawadzki, Hubert 2019: *A Concise History of Poland*. Cambridge University Press.
- Magyar, Eszter 1998: *Visegrád története 1684–1756*. Budapest, Pest Megyei Levéltár. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/visegrad/visegrad_tortenete_1684_1756/pages/000_konyveszeti_adatok.htm (Letöltve: 2021. április 12.)
- Miskolczy, Ambrus 2012: A józsefi népszámlálás, a nemesi ellenállás és a Horea-felkelés. *Századok*, 146, 6, 1421–1450.
- Morris, Ian 2005: The growth of Greek cities in the first millennium BC. Princeton/Stanford Working Papers in Classics, Stanford. <https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/morris/120509.pdf> (Letöltve: 2021. április 12.)
- Népességszociológiai csoportosítások, népességkategóriák (a népszámlálási típusú adatfelvételek alapján) 2006: *Statistikai módszertani füzetek (48)*. Budapest, KSH.
- Őri, Péter – Pálházy, László 1989: A népszámlálások története és főbb jellemzői Magyarországon. *Statistikai Szemle*, 66, augusztus–szeptember, 801–813.
- Paládi-Kovács, Attila 2016: Az emelkedő nemzet tudósa: Fényes Elek (1807–1876). In uő.: *Magyar népméret a 19. században. Előfutárok és klasszikusok*. Budapest, Akadémiai.
- Rózsa, Gábor 2005: *Statistika és információs kultúra: a népszámlálás esete. Az információ mint a népszámlálás nélkülözhetetlen forrása, és a népszámlálás mint nélkülözhetetlen információk forrása*. Doktori disszertáció, Budapest, ELTE.
- Salamon, Konrád (szerk.) 2006: *Világtörténet*. Budapest, Akadémiai.
- Scheidel, Walter 2007: Roman population size: the logic of the debate. Princeton/Stanford Working Papers in Classics, Stanford. <https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/070706.pdf> (Letöltve: 2021. április 14.)
- Shaw, Stanford J. 1978: The Ottoman Census System and Population, 1831–1914. *International Journal of Middle East Studies*, 9, 3, 325–338.
- Thorley, John 1979: The Nativity Census: What does Luke Actually Say? *Greece & Rome*, 26, 1. (1979. április), 81–84
- Varga, János 1967: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Budapest, Akadémiai.
- Wellmann, Imre 1979: Bél Mátyás (1684–1749). *Történelmi Szemle*, 22, 2, 381–391.